SAMVAD E-JOURNAL
ISSN (Online) :2583-8334
(International Peer-Reviewed Refereed Journal)
Volume 3, Issue-4, July-Aug-Sept. : 2025
Published by Rangmati Publication https://www.rangmatipublication.com

श्रीकृष्णरचितमन्दारमरन्दचम्वाम्रम्यबिन्दौरसविचारस्य

डॉ.अंकिता एम. रामी

साहित्यशास्त्रेरसमीमांसायाःविचारंकुर्मःचेत्आचार्यभरतेननाट्यशास्त्रे"रसःकःपदार्थः"इतिप्रश्नेनरसमीमांसायाः अंकुराणिरोपितानि।येषु"रसोवैसः"पर्यन्तंविकासपरम्पराप्राप्ता।रसतत्त्वस्यपरिभाषाकर्तुम्भिन्नभिन्नाचार्यैःसमानमतानिद त्वाविभावानुभावव्यभिचारीभावानांसंयोगेनरसस्यनिष्पत्तिःउत्पत्तिश्चस्वीकृता।परंतुआचार्यभरतः"निष्पत्तिः" इतिशब्दस्यप्रयोगंकरोति।

आचार्यरामचन्द्रगुणचन्द्राभ्याम्"श्रितोत्कर्षः"

इतिशब्दप्रयोगःजातः।आचार्यजगन्नाथःभोजकत्वव्यापारस्वादनेनस्थायिभावेनरसनिष्पत्तिःमन्यते।

श्रीकृष्णकविःविभावादिभिःसमुल्लसितान्भावादीनांकृतेरसःकथ्यते।

अनेनप्रकारेणसर्वेषामाचार्याणांमतेनविभावानुभाव्यभिचारिभावाणांउत्कृष्टदशाप्राप्तिसति"रसनिष्पत्तिः"भवति। निष्पत्यानुसारेणभिन्नभिन्नपरिभाषाणांप्रयोगःक्रियतेआचार्यैःआचार्यभरतमुनिः, आचार्यरामचन्द्रगुणचन्द्रौ, आचार्य जगन्नाथ श्च शान्तरसं रसत्वेन परिगण्यते। अतएवतैः स्थायिभावानां संख्यानव "इतिपरिगणिता। तथापि शान्तरसस्य स्थायिभावःकः? अस्मिन्विषये भिन्नभिन्न मता निभवन्तिय था आचार्यमुनेः मतानुसारं शान्तरसस्य स्थायिभावःविस्मयः, आचार्यरामचन्द्रगुणचन्द्रयोःमतेशमः, जगन्नाथस्यमतेतुनिर्वेदःवर्तते।

श्रीकृष्णकविःशान्तरसस्यपरिकल्पनाएवनकुर्वन्ति।तेतुअष्टस्थायिभावानांचर्चाकरोति (कुर्वन्तिवा)

श्रीकृष्णकविनास्थायिभावानांसंख्याप्रकटनावसरेशान्तरसस्यस्थायिभावत्वेननिर्देशःनकृतःतथापिशान्तरसस्यच र्चावसरेस्थायिभावत्वेन"शमः"इतिस्वीकृतः।

अनेनप्रकारेणसर्वैः आचार्यैःशान्तरसस्यस्थायिभावानाञ्चविचारणाकृता।

विभावः सामान्यतयाभरतादिआचार्यैःश्रीकृष्णकविनाचविभवस्यआलम्बनोद्दीपनाख्यौद्वौभेदौउल्लेखितौ।

श्रीकृष्णकविःशृङ्गारादिसमस्तानांरसानांभिन्नभिन्नआलम्बनम्उद्दीपनञ्चविचारःकरोतितेनकारणेनअन्यैःआचार्यैः विभावविचारेतेषांभिन्नत्वंसिद्धंभवति।

अनुभावःसर्वैःआचार्यैःअष्टौअनुभावाःकथिताः।तेषांनिरूपणेक्रमभेदःभवति।सर्वेषांविशदीविचारणाषष्ठेप्रकरणेकृतामया।

व्यभिचारीभावः

त्रयस्त्रिंशत्व्यभिचारीभावानांनिरूपणावसरेक्रमतःभिन्नतानुभूयतेतथापिसर्वेषांआचार्याणांसामान्यतयालक्षणेनश ब्दभेदेसमानत्वंप्राप्यते।

सर्वैःआचार्यैःव्यभिचारिभावानांउदाहरणानिस्वमतानुसारंदत्तानि।

रसः

आचार्यभरतमुनिःअन्येचशृङ्गारहास्यकरूणरौद्रवीरभयानक-
बीभत्सोद्भूतशान्तरसाःउदाहरणसहिताःविचारिताःप्रोक्ताः।

१ शृङ्गारः

शृङ्गारेतुसम्भोगशृङ्गारःविप्रलम्भश्चेतिद्विप्रकारकशृङ्गारस्यभेदौप्राप्येते।सर्वैःआचार्यैःदृष्टान्तानिप्रोक्तानि।

आचार्यःभरतमुनिःरामचन्द्रगुणचन्द्रश्चशृङ्गारस्यप्रकारत्रयंअन्याख्येति।

डॉ.अंकिता ए मरामी, आसीस्टट प्रोफेसर, फेकल्टीऑफआर्ट्स, पियुनी गोस्वामी कॉलेज ऑफ आर्ट्स, मोनार्क युनीवसिटी

श्रीकृष्णकविस्तुअस्यश्रृङ्गारस्यप्रकारचतुष्टयउच्यते।एषाएवविशेषतातेषाम्अस्यअङ्किताविचारणाअग्रेऽपिकृताए व।

आचार्यजगन्नाथःश्रृङ्गारप्रकारेषुएकतमविप्रलम्भस्यपञ्चप्रकाराःकथयन्ति।

उत्तरोत्तरंपश्यश्चेत्शृङ्गारविषयेसूक्ष्मतादृष्टुंशक्यते।आचार्यभरतःश्रीकृष्णकविःचरसदेवान्वर्णविचारञ्चकुरूतः।

उत्तरेपक्षेजगन्नाथःरामचन्द्रगुणचन्द्रौचनदेवतानांवर्णानाञ्चचर्चाकुर्वन्ति।

श्रीकृष्णकविनाशृङ्गारस्यकारणसतायाःदशअवस्थाःनिरूपणंकृततत्आचार्यभरतस्यउपेक्षायांभिन्नस्वरूपेवर्ततेत द्विषयेषष्ठेप्रकरणेनिर्देशःवर्तते।

२ हास्यरसः

आचार्यभरतःहासस्यषड्प्रकाराः तेषाञ्चभिन्नभिन्नलक्षणानिकथयन्ति।

तस्यापेक्षयांश्रीकृष्णकवेःकेवलंस्मितहसितातिससितान्विशिष्टतयाप्रोक्तवान्।तेषांलक्षणोदाहरणानिचनकथितव न्तःपूर्वाचार्यैःप्रोक्तवान्किन्तुअनेनन।

आचार्यभरतःश्रीकृष्णकविःचदेवताविषयकीवर्णविषयकीचचर्चाकुरुतः।

आचार्यःभरतःश्रीकृष्णकविश्वहास्यवर्णंशुक्लंवदतःपरन्तुदेवताविषयेआचार्यभरतःहास्यस्यशिवदेवताअन्येपक्षेश्री कृष्णकविःगणपतिःइतिवदति।

३ करुणरसः

श्रीकृष्णकवेःमतेइष्टनाशात्समुत्पन्नंशोकःकरूणेपरिणमति।

श्रीकृष्णकविःकरूणरसेस्वनिष्ठाश्रितंपरमनिष्ठाश्रितञ्चचर्चाकरोति, एषातेषांविशेषता।

आचार्यभरतस्तुइष्टाप्तिंप्रतिकरूणरसंमन्यतेएवंकरूणरसप्रकारान्नचर्च्यते।

आचार्यभरतःकरूणरसस्यदेवःयमःकथ्यतेअपरेपक्षेश्रीकृष्णकविःवरूणःवदन्ति।

४ रौद्ररसः

रौद्रविषयेआचार्यभरतःसप्रकारकंचर्चाकरोति।किन्तुश्रीकृष्णकविःप्रकारान्नदर्शयति।

रौद्ररसस्यदेवतावर्णश्चश्रीकृष्णमतेआचार्यमतेचसमानरूपेणस्तः।अन्यैःआचार्यैःरौदरसस्यदेवता, वर्णःचनप्रकटितः।

५ वीररसः

आचार्यभरतमुनिमनुसरितवन्तःरामचन्द्रगुणचन्द्रौवीररसस्यसमानप्रकारान्प्रदर्शितवन्तौ।अन्येपक्षेश्रीकृष्णकविः वीररसस्यप्रकारत्रयम्इतिददाति।यथा–दानवीरः, दयावीरः, युद्धवीरश्च।

आचार्यजगन्नाथःवीररस्यप्रकारचतुष्टयंदर्शयन्ति–तत्रधर्मवीरःअन्यतमः।

वीररसस्यवर्णःश्रीकृष्णकविःभरतमुनिश्च"गौरः"कथितवन्तौएवंदेवताविषये"इन्द्रः"।

अनेनप्रकारेणआचार्यःद्वयमपिवीररस्यदेवतावर्णविषयेचसमानत्वमाप्नुतःकिन्तुअन्यैःआचार्यैःदेवताविषयकीवर्ण विषयकीचचर्चानकृता।

६ भयानकरसः

आचार्यभरतःभयानकरसस्यप्रकारत्रयंवर्णयतिकथयतिवा।

श्रीकृष्णकविःभयानकरसस्यरचनिष्ठंपरानिष्ठञ्चमौलिकप्रकारौकुरुतः।अन्यैःआचार्यैःभयानकरसस्यप्रकाराःदेव ताःवर्णविषयेचचर्चानकृता।

श्रीकृष्णमतेनअस्यदेवतायमःकिन्तुभरतमतेनअस्यदेवताकालःवर्तते।

श्रीकृष्णमतेनवर्णःश्यामःकिन्तुआचार्यभरतमतेतुअस्यवर्णःकृष्णःवर्तते।

अनेनप्रकारेणभयानकरसेआचार्यभरतस्यश्रीकृष्णकविश्चभिन्नताधिक्यरूपेणवर्णदेवतान्वर्णयतः।

७ बीभत्सरसः

आचार्यभरतःस्वग्रन्थस्यत्रयःप्रकाराःवर्णयन्तियथा।

(१) शुद्धबीभत्सः (२) उद्वेगीबीभत्सः (३) क्षोभजबीभत्सः

अपरेपक्षेश्रीकृष्णकविःरचनिष्ठबीभत्सःपरनिष्ठःबीभत्सःचप्रकारद्वयंकरोति। आचार्यभरतःएवंश्रीकृष्णकविवर्णविषयेएवंदेवताविषयेचसमानतांधारयतः।

अन्यैःआचार्यैःबीभत्सःरसस्यदेवातादितानांचर्चाएवनकृता।

८ अद्भूतरसः

आचार्यभरतःअद्भूतरसस्यप्रकारद्वयंमन्यतेयथाप्रथमः"दिव्यजः"द्वितीयः "आनन्दः"।

तस्यापेक्षायांश्रीकृष्णकविःअस्यप्रकारद्वयंस्वनिष्ठंपरनिष्ठञ्चेतिवदन्ति।

अस्यरसस्यदेवताएववंवर्णविषयेतुभरतःश्रीकृष्णकविश्चसमानतांधारयतः।

अन्यैःआचार्यैःअद्भूतरसस्यप्रकाराःदेवताःस्वविषयेचचर्चानकृता।

९ शान्तरसः

आचार्यभरतः, रामचन्द्रगुणचन्द्रौश्रीकृष्णकविश्चशान्तरसस्यस्थायिभावत्वेन "शमम्"स्वीकुर्वन्ति।

आचार्यजगन्नाथःतृष्णाविमुन्चत्वम् इतिशान्तरसस्यस्थायिभावत्वेनपश्यति। वैराग्यः, क्षमा, ध्यानम्, इत्यादिभिःसमुत्पन्नःशान्तरसःमोक्षकारकम्एतदेवनअपितुअन्यरसाःशीन्ततुःसमुद्भवन्तिइतिमतमपिआचार्यैःप्रकटितम्।

नवरसतःपरं"भक्तिरसनिरूपणं" आचार्यजगन्नाथेनकृतम्।

श्रीकृष्णकविःशान्तरसात्विरुद्धंभाग्यमानं मायारसमपिचर्चितः, इत्येषातेषांविशेषता।

अन्यदपिरसाभासः, भावाभासः, विरुद्धरसाणांचर्चापिकृतवन्तःआचार्याः।अस्यविषयेप्रकरणेषष्ठेविचारणाकृतास्ति।अतएवपुनरुक्तिःनयोग्या।

उपसंहारः

अनेनप्रकारेणविबहवानुभावस्थायिभावरसानाञ्चसमीक्षांकर्तुंप्रयत्नंकृतमस्ति।एतेषांसर्वेषांविशेषतःषष्ठःप्रकरणेच चर्चाकृतास्ति, अत्रतुकेवलंसिंहावलोकनन्यायेनउल्लेखःकृतः।

संदर्भ :

[1]तत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् निष्पत्तिः। (भ. ना. शा. ६.५.१)
2.स्थायीभावः श्रितोत्कर्षो विभावव्यभिचारिभिः स्पष्टानुभावनिश्चयः सुखदुःखात्मको रसः। (नाट्यदर्पणः – ३) ७ पृ. ३६६
3.भावेनानुभावेन व्यक्तेः सञ्चारिणा तथा रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम्। (रसगङ्गाधरः – प्रथमाननम् – पृ.९०)
4.व्यभिचारि विभावानुभावैश्च सात्विकैः।
एतैः समुल्लसितोऽयं भावः स्थायीरसो मतः॥ (म. म. चम्पू. रम्यबिन्दुः ८१)
5.भरतमुनि नाट्यशास्त्रम् – ६/१५ पृ.२
6.नाट्यदर्पणम् – ३/२४ पृ. ४२२
7.रसगङ्गाधर, प्रथमाननम् – पृ. १३६
8.भरतमुनि नाट्यशास्त्र – २०/९४
9.नाट्यदर्पणम् – २/१४ वृत्तिः – १.२२६
10.म. म. चम्पू रम्यबिन्दु – का. १४५ (अन)
11.रसगङ्गाधरः, प्रथमाननम् – पृ. १५२
12.स्मितहसितैः ज्येष्ठानां मध्यानां विहसितोपहसिते च। अधमानामपहसितं ह्यतिहसितं चापि विज्ञेयम्। (भ. ना. शा. ६/५९)
13.उत्तमानां स्मितं प्रोक्तं मध्यानां हसितं मतम्। प्रोक्तं तथातिहसितमद्यमानां कवीश्वरः।
14.म. म. चम्पू. रम्यबिन्दु. का. ११५ (६६) तः ११६ (अ, ब) पृ. १०४
15.वीरञ्चतुर्धा, दान-दया-युद्ध-धर्मैस्तुदपविकौत्साहस्य चतुर्विधत्वात्।
(रसगंगाधर, प्रथममाननम् पृ. १६४)
16.व्याजाच्चैवापराद्याच्च वित्रासितकमेव च।
पुनर्भयानकश्चैव विद्यात् त्रिविधमेव हि॥ भ. ना. शा. ६/८०
17.म. म. चम्पू. रम्यबिन्दु. का. ११५ (६६) तः ११६ (अ, ब) पृ. १०४
18.वीरञ्चतुर्धा, दान-दया-युद्ध-धर्मैस्तुदपविकौत्साहस्य चतुर्विधत्वात्।
(रसगंगाधर, प्रथममाननम् पृ. १६४)

19.व्याजाच्चैवापराद्याच्च वित्रासितकमेव च।
पुनर्भयानकश्चैव विद्यात् त्रिविधमेव हि॥ भ. ना. शा. ६/८०
20.म. म. चम्पू. रम्यबिंदु. का. ११९ (अब). पृ. १०५
21.म. म. चम्पू. रम्यबिंदु. का. ११९ क. पृ. १०५
22.भ. ना. शा. ६/४३ (ब)
23.म. म. चम्पू. रम्यबिंदु का. ११९ (क) पृ. १०५
24.भ. ना. शा – ६/४३ (ब)
25.भ. ना. शा – ६/८१ (अब)
26.म. म. चम्पू रम्यबिंदु – का. १२२ (कड) पृ. १०५
27.भ.ना.शा. ६/८२ (अब)
28.म.म. चम्पू. रम्यबिंदु क. १२५ (कड) पृ. १०५
29.भ.ना.शा. ६/पृ.- १८२ गद्यखंड
रसगंगाधर, प्रथममाननम्, पृ. १९३
30.रसगंगाधर, प्रथममाननम्, पृ. १९०
31.म.म. चम्पू. रम्यबिंदु ६/१२८-१२९ (अब), पृ. १०६